

lərlə silahlandırmaq, onda sadəlik, təvəzökarlıq, vətənpərvərlik, əməksevərlik, insanpərvərlik, düzlük və doğruluq, xalq mənafeyi uğrunda mübarizlik kimi keyfiyyətlər formalaşdırmaq;

- Təlim prosesində təbii vəziyyətləri həyata keçirmək, təlim, tərbiyə, və ictimai faydalı işləri kompleks şəkildə hər bir fərdin yaşına və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq;

- Tərbiyə və təlim işlərində müəllim əməyinə yüksək qiymət vermək, müəllim – şagird münasibətlərini humanist, demokratik və pedaqoji əsaslar üzərində qurmaq, müəllimin ixtisas biliyinə, elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik biliklərə yiyələnməsini, düzgün və səlis nitqə malik olmasını, yüksək əxlaqi, mənavi keyfiyyətlərə sahib olmasını vacib hesab etmək;

- Çahillik və nədanlıqdan uzaqlaşmaq, insanların müxtəlif biliklərə yiyələnməsində, məktəbin böyük rola malik olmasını dəyərləndirmək və xalq arasında məktəbin rolunu yüksəltmək, təbliğ etmək.

M.Ə.Sabirin şeirləri, yaratdığı nəğmələr, mənzum hekayə və təmsillər öz ictimai - əxlaqi, ədəbi-bədii tərəvətinə bu gün də saxlayır, gənclərin yüksək ideya və əxlaqi, mənavi və estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. M.Ə. Sabirin tərbiyə, təhsil, maarif və mədəniyyət haqqında fikirləri Azərbaycan məktəbinin fəaliyyətinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına, pedaqoji fikir tarixinə yeni məzmun gətirmiş və onu daha da inkişaf etdirmişdir.

Görkəmli satirik şairin, böyük pedaqoq və müəllimin anadan olmasının 150 ildönümünə qeyd olunduğu vaxtda onun böyük ideyaları daha əzəmətlə səslənir və gənc nəsli bir daha əsrin sürəti ilə ayaqlaşmağa çağırır.

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor H.Qasımov*

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, elm, 2011.
2. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992.
3. Tağıyev Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı, 1961.

P.Гусейнзаде

Педагогические взгляды Мирзы Алекпер Сабиря

Резюме

В статье указывается роль М.А.Сабиря в развитии истории педагогики Азербайджана. В его стихах, публицистических статьях анализируются мысли о воспитании и образовании. Также, в статье раскрывается его школоведческая и учительская деятельность.

R.Guseynzade

Pedagogical views Sabir Mirza Alakbar

Summary

The article shows M.A. Sabir's role in the development of history and education science of Azerbaijan. In his poems and sociopolitical articles are analysed thoughts about the upbringing and education. Also, M.A. Sabir's works show his school and teach activities.

Pedaqoji ədəbiyyatımızda işlənən ərəb mənşəli sözlər

Zülfüyyə Şiriyeva

Xalq Təhsil Muzeyinin direktor müavini

Açar sözlər: pedaqogika, təhsil, tərbiyə, pedaqoji anlayış.

Ключевые слова: педагогика, образования, воспитание, педагогические понятия.

Key words: pedagogy, education, upbringing, pedagogical conception.

Tərbiyə, təhsil və təlimin məzmun, forma və metodlarını bürəyən pedaqogika elmi Azərbaycanda XIX əsrin II yarısında formalaşmağa başlasa da, pedaqoji fikir və maarifin tarixi daha qədim dövrlərə aiddir. Pedaqoji irsimizə nəzər saldıqda bugünkü nailiyyətlərimizin keçmişdən qidalandığını şahidi oluruz.

Pedaqogika elmi pedaqoji prosesi, yəni milli və ümumbəşəri dəyərlərin (sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin, habelə mənavi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin) məqsədyönlü, planlı və müntəzəkli aşılınması prosesini bürəyir.

Bu gün pedaqoji ədəbiyyatımızda işlənən anlayışlar arasında müxtəlif cənəbi sözlər yer almışdır. Onlar arasında ərəb mənşəli məfhumlar da az deyildir. Vaxtilə ərəb xilafəti tərkibinə daxil olmuş və islam dinini qəbul etmiş xalqların dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də ərəb söz və ifadələri geniş yayılmışdır ki, onların bir qismi pedaqoji ədəbiyyatımızda istifadə olunan anlayışlardır.

Söz ehtiyatına görə dünyanın zəngin dillərindən hesab edilən və qrammatik qaydalarının mürəkkəbliyi ilə fərqlənən ərəb dili sami dillər qrupuna mənsubdur. Burada sözlər əksər halda üç, bəzən də dörd samitdən ibarət kökə istinad edir.

Pedagogika

Kökədən daxil olmaqla yolu ilə müxtəlif formalı yeni sözlər əmələ gətirilir. Məsələn: "kəmələ" kökündən "kamil", "kamal", "mükəmməl" "təkmil", "təkamül" və s. düzülür.

Pedagogika sahəsinə aid olan ərəb mənşəli məfhumların lüğəti mənalarnı açıqlamaq və onların mahiyyətinə aydınlıq gətirmək məqsədilə pedaqoji anlayışların bir qismini nəzərdən keçirək.

Pedagogika elminin başlıca kateqoriyalarından olan "təhsil" sözü ərəb dilində "həsil etmək, nail olmaq, əldə etmək, öyrənmək" mənalarnı verən "həsilə" kökündəndir.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda yazılmışdır: "Təhsil - sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir". Hər bir dövlətin və millətin inkişafında onun təhsilinin müstəsna rolu var. Təsəvvüfi deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev təhsili "millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməli" adlandırdı.

Strateji əhəmiyyət kəsb edən və prioritet fəaliyyət sahəsi olan təhsil geniş anlayışdır. Onun bütün növləri və formaları (məktəbəqədər, ibtidai, natamam orta, ümumi, orta ixtisas, texniki peşə, ali, pedaqoji, tibbi, hərbi, dini və s.) bu anlayışda cəmlənib. Hər tərəfli inkişaf etmiş şəx-

siyyətin formalaşması, yaradıcı potensialın, informasiya texnologiyalarından istifadə bacarığı, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadr hazırlığı və s. təhsilimizin əsas məqsədləridir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi elmi tərəqqi ilə sıx bağlıdır. Elm anlayışı "bilmək, məlumata olmaq" mənalarını verən "aləmə" kökündəndir. Alim sözü də "aləmə" kökünə istinad edir.

Böyük islam peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s) elmi yüksək qiymətləndirmişdi: "Mənim ümmətimdən hər bir ağıl sahibinə bu dörd şey vacibdir: elmi eşitmək, onu öyrənmək, yaymaq və ona əməl etmək". "Elmi bəşikdən qəbrəyədək öyrənin". "Elmin fəziləti ibadətə fəzilətdən əfzəldir". "Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın چراغی, axirətin nurudurlar". Müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə deyilir: "Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilməyir?"

Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğətdə (Bakı, 2005) "elmi" və "alim" kəlmələri belə xarakterizə olunur:

"Elm-real gerçəkliyin ictimai şəüirdə inkisaf olan və onu (gerçəkliyin) təkmilləşdirməyə yönələn cəmiyyətə fayda verən obyektiv biliklər sistemidir. Alim - iqtisadiyyatın, ticarətin, inşaatın, mədəniyyət və incəsənətin, habelə təbiətin bu və ya digər sahəsindəki hadisələr arasında səbəb və nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını elmi cəhətdən araşdırən, əsasən, elmlər nazimədi və ya elmlər doktoru elmi dərəcəsi olan şəxs deyilir".

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (II cild "Şərq-Qərb", 2006) elm - təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları və obyektiv aləmə təsiri üsullarını meydana çıxaran biliklər sistemi və bu biliklərin ayrıca sahəsi adlandırılır.

Müəllim sözü də "aləmə" kökündəndir. Ərəb dilində "dərəsa" kökündən ya-

ranan "mudərris" sözü də "dərş keçən, müəllim, pedaqoq" mənalarını verir. Pedaqoji anlamda müəllim - sistemləşdirilmiş bilikləri, bacarıq və vərdişləri, habelə mədəni keyfiyyətləri öyrədənələri məqsədəyönlü, planlı və müştəşkil aşılamaq yolu ilə cəmiyyətin inkişafına tökən verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdir.

"Aləmə" kökündən olan "təlim, öyrənmə, elmi nəzəriyyə" mənalarında işlədilan təlim anlayışı da pedaqoji ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunur. Təlim - bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmağa yönəldilmiş, öyrədənələri öyrədənələri arasında qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan pedaqoji prosesdir. Təlim zamanı öyrədən şəxs öyrədənələrdə şüurun inkişafına, mədəni və psixoloji keyfiyyətlərin aşılanmasına, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə diqqət yetirir.

Azərbaycan dilində "təlimat, göstərişlər", "məlumat, informasiya" mənalarında işlədilan sözlər də eyni kökdəndir.

Dərs və tədris sözləri "öyrətmək, tədris etmək" mənalarını verən "dərəsa" kökündəndir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (I cild "Şərq-Qərb", 2006) "dərş" sözü aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) Müəyyən bir fənni öyrənmək üçün daimi, müntəzəm təlim; məktəbdə məşğələ; ayrıca bir fənnə hasr olunmuş vaxt, saat; 2) Gələn məşğələyə hazırlamaq, oxuyub öyrənmək üçün müəllimin şagirdə verdiyi tapşırıq, iş; 3) nəsihət, tələm, öyrətmə; 4) tənbəh, coza.

Dərs-müəyyən vaxt ərzində, cədvəl üzrə və tədris proqramına müvafiq təşkil edilən məşğələdir. Tədris dərs sözüə sinonim kimi işlədilir. Dərs vermə, dərs öyrətmə mənalarını verir.

Mədrəssə sözü də "dərəsa" kökündən əmələ gələn "dərş öyrənilən yer" mənasını ifadə edir. Vaxtilə mədrəssələr dini və dünyəvi elmləri tədris edən məktəblər hesab olunurdu.

Qələm sözü "kəsmək, kəsib qısaltmaq, ağacı budamaq" mənalarını verən "qələmə" kökündəndir.

Müqəddəs Qurani-Kərimin 68-ci surəsi də Qələm adlanır.

Kitab ərəb sözü olub "yazmaq, tərtib etmək" mənalarını verən "kətabə" kökündəndir.

Görkəmli elm və mədəniyyət nümayəndələri insan təfəkkürünün məhsulu olan, öyrənən və öyrədənələri üçün əsas bilik mənbələrinə biri kitabı yüksək dəyərləndirmişlər: Azərbaycan dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun fikrinə kitablar bizi ötən əsrlərin varisi edir. İngilis alimi Frensis Bekona görə kitab zamanın dalağan üzərində sayxat edən və öz qiymətli yükünü nəsilərdən-nəsiləyə daşıyan fikir gəmisidir. İngilis yazıçısı Samuel Smaylsin fikrinə, kitab müxtəlif insanların düşüncələrini vəhdət halında birləşdirən və onların arasında sıx ünsiyyət yaradan mədəni körpüdür.

Məktəb sözü də eyni kökə istinad edir.

"Füyuzat" dərşində məktəb məfhumu belə ifadə olunur: "Məktəb elm və maarifin bağı, ağıl və fikir çiçəklərinin meyvəsidir. Elm və mədəniyyət bir günəş, məktəb də o günəşə oradan yayılır". Mərifət nuru həmişə oradan saçılır". Almaniyanın dövlət xadimi və kansleri Otto Bismarka görə məktəbləri olan bir millətin gələcəyi əminliyətlə və təhlükəsizdir.

Pedaqoji ədəbiyyatda məktəb çoxmənalı məfhum kimi işlədilir: 1) təlim-tərbiyə işinin həyata keçirildiyi tədris müəssisəsi; 2) bilik, bacarıq və vərdişlərin, yaxud həyat tərtibləsinin qazanılması; 3) hər hansı bir xüsusişlədirilmiş tədris müəssisəsi (hərbi məktəb, musiqi məktəbi); 4) elm, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə və digər sahələrdə formalaşmış

müəyyən prinsip, metod və idcəyaların ümumiliyi ilə bağı cərayan.

Tələbə sözü "tələbə" kökündəndir. Eyni kökdən olan mütəlib "tələbbər, iddiaçı", mətləb "tələb, tələbat, məqsəd, mətləb" sözləri də tələmədən işlənir.

Pedaqoji anlayış kimi tələbə-sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri, habelə mədəni keyfiyyətləri ali məktəbdə professor-müəllim heyətinin məqsədəyönlü, planlı və müştəşkil rəhbərliyi altında mənimsənmək yolu ilə müştəqil fəaliyyətə hazırlanan şəxsdir.

Validəyn ərəb dilində "valid" sözünün təsniyə forması "validən" sözündən olub "dünyaya gətirmək, nəsil ötürmək" mənalarını verən "valadə" kökünə istinad edir. Ata və Ana sözləri də eyni kökdəndir.

Validəyn - övlədi dünyaya gətirib, onun fiziki və mədəni inkişafı üçün bilavasitə qayğı göstərən, habelə düzgün tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşıyan ana və atadır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur: "Uşaqlara qayğı göstərmək, onların tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur". Valideynlərin hüquqlarına aşağıdakılar daxildir: uşaqlar üçün təlim-tərbiyə müəssisəsi, tərbiyəçi və ya müəllim seçmək; uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə bağı müxtəlif orqanlara müraciət etmək; təhsil sahəsində öz uşaqlarının hüquq və mənafelərini müdafiə etmək. Valideynlərin vəzifələrinə aiddir: uşaqların sağlamlığını qorumaq, istedadının inkişafı qayğısına qalmaq; uşaqların ləyaqətinə hörmət etmək; uşaqlarda valideynə, ailəyə, vətəinə, ana dilinə, xalqına, tarixinə, adət və ənənələrinə, bəşəri dəyərlərə, dövlət rəmzlərinə, insan hüquqlarına hörmət hissi oytarmaq, uşaqların ümumi icbari təhsil alınmasına şərait yaratmaq.

Pedaqogika sahəsinə aid məfhumlardan biri olan tərbiyə - davranışla əlaqədar olan məntəqi keyfiyyətlərin məqsədyönlü, planlı və müntəzəkli şəkildə formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyə-təhsil verməklə, hər hansı bir adət, ədəb və davranış qaydalarını aşılamaqla yetişdirib böyütmə; insanın ümumi inkişaf, sisteməlik təsir və təlim nəticəsində biliyə, mədəni vərdislərə və s. yiyələnməsi, gözəl əxlaq deməkdir.

Tərbiyə rəbb kökündən əmələ gəlmiş və aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1) rəbə artırmaq, çoxaltmaq; 2) rəbbə böyütmək, arsayə çatdırmaq; 3) rəbb tərbiyə etmək, doğru yol göstərmək, islah etmək. Göstərilən hər üç mənanın "tərbiyə" sözünün etimologiyasına aid edildiyini ilk dəfə professor R.Hüseynzadə öyrənmişdir. Müqəddəs Quranı-Kərimdə ən çox xatırlanan sözü Allahın 99 adından (əl-əs-məul-husna biri olub "tərbiyə edən, nemət verən, insanları mənəvi yüksəlişə aparan" deməkdir. Mürəbbiyyə sözü də "rəbb" kəlməsindən əmələ gəlmiş "tərbiyəçi" mənasını verir.

Allah insanı pak məxluq yaratdığı halda tərbiyə etmə işini valideynlərə həvalə etmişdir. Həzrəti Məhəmmədə (sas) görə heç bir ata-ana övladına gözəl tərbiyədən daha yaxşı miras qoya bilməz.

"Əxlaqi-Nasiri" əsərində tərbiyənin bütöv bir sistemini yaradan N.Tusi yazırdı ki, uşaq təbiətində olan fitri nəqslərə görə pis adətlərə meyil edə biləcəyi vaxtdan əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir. Tərbiyənin bünövrəsi belə bir əsasə söykə-nərsə, uşağı fəzilətli insan səviyyəsinə yüksəltmək olar.

İran şairi və mütəfəkkiri Sədi Şirazi bu barədə belə yazmışdı:

Kiçik ikən hər uşaq edilməzsə tərbiyə,

Böyüyəndə görünməz onda ədəb,

nəzakət.

Alman şairi və mütəfəkkiri İohann Volfqanq Höteyə görə uşaqların gələcəyi əldəqləri tərbiyədən asılıdır. Fransız yazıçısı və filosofu Deni Didro belə hesab edirdi ki, bir uşağı tərbiyə edərək ilk düşüncənin onun namuslu bir insan olmasıdır. Bunun üçün də əvvəlcə gözəl ürək, sonra zəkalı baş lazımdır. Fransız filosofu Klod Adrian Helvetsinin fikrincə, biz hamımız aldığımız tərbiyənin övladlarıyıq.

Ədəb sözü ərəb dilində "nəzakətli, tərbiyəli, ədəbli olmaq" mənasını verən "ədəb" kökündən əmələ gəlmişdir. İzzəti Əli əleyhissəlamə görə ədəb insanın kamalıdır. Ədəb - əxlaq qaydalarına riayət, hərəkət və danışmada nəzakət, incəlik, tərbiyə deməkdir. Ərəb mənşəli ədəb-ərək kəlməsi də eyni mənada işlədilir. Atalar sözündə deyilir: "Ədəbi kimdən öyrəndin? -- Ədəbsizdən."

Ədəbi sözlü "ədəbiyyatla bağlı olan, ədəbiyyata aid" mənasını (ədəbi əsər, ədəbi cərəyan, ədəbi irs və s.) verir. Köhnə ədəbiyyatda "ədəbistan" anlayışının məktəb mənasında işlənməsinə rast gəlir. Ədəbistan "ədəb, tərbiyə yeri, ədəb öyrədilən yer" deməkdir. "Ədəb" kökünü istinad edən "ədəbiyyat" anlayış - hər hansı bir xalqın, dövrün və ya bütövlükdə, bəşəriyyətin yaratdığı elmi, bədii, fəlsəfi, pedaqoji və digər əsərlərin məcmusu kimi başa düşülür.

Əxlaq sözü ərəbcə "xulq" (mənası "yaratma, xəq elmə") sözünün cəmi olub, insanın təbiətində olan xasiyyətləri və davranışları, eləcə də həyatı boyu qazandığı keyfiyyətləri və xasiyyətləri ifadə edir. Pedaqogika öyrədir ki, insan yaşadığı cəmiyyətin üzləri ilə rəftarında etik normalar və əxlaqi prinsiplər fərqi-vəsində hərəkət etməlidir.

Həzrəti Məhəmməd (sas) imanının kamala yetməsinin gözəl əxlaqla mümkün

olduğunu söyləmişdi. "Füyuzat" jurnalında əxlaq kəlməsi belə ifadə olunub: "Gözlərin həyası, üzün isməti, iffətin zinəti, halal qazancın bərakəti, səbrin yolu və qəlbın cəvharı əxlaqdır". Qədim yunan filosofu Platona görə əxlaq və qəbahət tərəzinin iki müxtəlif gözündə yerləşir. Bunlardan biri qalxarsa, digəri enər. Alman fiziki Albərt Eynşteyn əxlaqı bütün insani dayarların təməli hesab etmişdir.

Mənəviyyat sözlü "nəzərdə tutmaq, mənasını vermək, ifadə etmək" mənasını verən "anə" kökündəndir. Məna və mənəvi sözləri də həmin kökə istinad edir. Məna dedikdə sözün və ya cümlənin ifadə etdiyi məfhum, anlayış, dərk ediləcək məntiqi məzmun və məhiyyət nəzərdə tutulur. Sözlərin bir qismi cəmənalı olub haqiqi və məcəzi mənalara ifadə edir.

İnsanın daxili, ruhi aləmi ilə bağlı olan mənəvi keyfiyyətlər - şərəf, ləyaqət, düzlük, təvazökarlıq, insanpərvərlik, mərdlik, sadəlik, dostluq, sədaqət, vətənpərvərlik və s. onun mənəviyyatının və yüksək əxlaqının təzahürüdür.

Alman filosofu İmmanuel Kantın fikrincə mənəviyyat biza xoşbəxt olmağı deyil, xoşbəxtliyə necə nail olmağı öyrədir. Fransız filosofu və mütəfəkkiri Jan Jak Russo isə belə hesab edirdi ki, insanın bütün mənəviyyatı onun niyyət və əməllərindən irəli gəlir və onlarla ölçülür.

Rəyçi: əməkdar müəllim A.Muradov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə R. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı, 2007.

2. Hüseynzadə R. Magistr dissertasiyası (Metodik vəsait). Bakı, 2009.

3. Kazimov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2008.

4. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. Bakı, 2005.

5. Baranov X. Arəbsko-russkiy slovar. Moskva, 2005.

6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I-IV cildlər). Bakı, 2006.

7. Cəfərov M., Ramizoglu S. Ağla və qəlbə işıq saçan sözlər. Bakı, 2009.

8. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı oxumaq üçün). Bakı, 1966.

9. Tanrıverdi Ə. Dilimiz, mənəviyyatımız. Bakı, 2008.

З.Ширйева

Значение слов и понятий арабского происхождения, использованные в педагогической литературе

Резюме

В статье раскрыты значения слов арабского происхождения, использованные в педагогической литературе. Также уделено внимания высказываниям известных деятелей науки и культуры.

Z.Shiriyeva

Words from arabic origin used in pedagogical literature

Summary

The article has been explained to arabic origin conceptions and their vocabulary meanings using in our pedagogical literature. It has been paid attention to the valuable thoughts of the prominent science and cultural members.